

Doktori értekezés tézisei

Knapp Éva

Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI-XVIII. században

Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez

Budapest

1998

I.

Az értekezés tárgya az emblematika hatása az irodalomra, az irodalmi emblematika műfajai, kiadványtípusai és tartalmi sajátosságai, különös tekintettel a forma megjelenésére, szerkezetváltozására, használatára és nemzetközi összefüggéseire. Ezt a területet Magyarországon hosszú ideig elhanyagolták, s ma is csak korlátozott értelemben beszélhetünk róla. A téma irodalomtörténeti felfedezése az 1960-as, 70-es években párhuzamosan haladt a XVI-XVIII. századi retorikai elméletek és a neolatin irodalom kutatásának fellendülésével.

A kutatásban alapvető nehézséget jelentett, hogy az emblematika nem korlátozható valamely ideális meghatározásra vagy műfajra. Tartalma, megjelenési formája és funkciója állandóan változott, s eszköztára és érvelési rendszere folyamatosan jelentkezett a XVI-XVIII. századi európai hagyományban. A fogalom sokrétű kifejezési formát takar, s a más műfajokkal és formákkal szembeni elhatárolás gyakran nehéz vagy lehetetlen. Az emblematikus eszközök alkalmazása a nem emblematikus művek készült kiadványokban, a rokon szimbolikus formákhoz fűződő kapcsolat, valamint az a sokféle funkció, melyet az emblémák a szorosabb értelemben vett emblematikán kívül irodalmi művekben betöltöttek, csak kevésbé kutatott. Az emblematikus keretszövegei és a vonatkozó poétikai megnyilvánulások alapján szükségessé vált az emblemaelmélet és -gyakorlat viszonyának eddigieknél pontosabb meghatározása. Ehhez hasonlóan csak részben feltárt terület a vallási emblematika a maga sokrétű formáival, funkcióival és felekezeti összefonódásaival.

Az emblematikát az irodalom rendszerébe beágyazott, a kép és a szöveg által együttesen meghatározott kifejezési formaként és a vizuális motívumot elvont jelentéssel összekapcsoló szimbolikus gondolkodásmód formájaként értelmeztem, melynek a XVI-XVIII. században fontos szerepe volt az életről, az emberről és a világról szóló tudás szervezésében, közvetítésében és rögzítésében. A nemzetközi kutatás eredményeit figyelembe véve, az emblematikát egyrészt az irodalom forrásaként kezeltem, másrészt olyan kiindulópontnak tekintettem, amely az adott korszak mentalitásának figyelemre méltó összetevője. Az emblematika alapvetően szinkretisztikus jelenség, amely olyan átmeneti, ún. vonatkoztatott formaként

definiálható, melyben a korábbi összefüggésből kiemelt képek és szövegek az applikáció, az új cél szolgáltatásban történő funkcionális részévé válnak az emblematikus szerkezetek részévé.

Az irodalmi emblematika nemzetközi és hazai kutatása között megfigyelhető aránytalanság mellett a munkát az is ösztönözte, hogy az irodalomtudomány ma összehasonlíthatatlanul több részismerettel rendelkezik egyes szerzőkről, művekről, műfajokról és stílusorszakokról, mint az ezeket átfogó, ezeknek alapul szolgáló szerkezeti összefüggésekről, kifejezési formákról és koncepciókról. Az összehasonlító szempontok alkalmazása a hazai anyagra nemcsak a magyar irodalmi emblematika megértéséhez visz közelebb, hanem segíti más megközelítésben heterogénnek, elrendezhetetlennek vagy éppen egyhangúnak látszó jelenségek elrendezését és beillesztését átfogóbb összefüggéseikbe.

A munka fő célja volt az emblematikának mint kulturális jelenségnek és e jelenség irodalommal való kölcsönhatásának bemutatása. A kérdéskört több oldalról és eltérő módszerekkel közelítettem meg: a kifejezésforma elméletének és történeti alakulásának rajzát az emblematika különböző műfajokra gyakorolt hatását vizsgáló esettanulmányok sora egészíti ki. A könyvben megjelent emblematika nagymértékben hatott többek között a drámára és a színpadi előadásra, a prédikáció és a meditáció irodalomra, valamint a képzőművészet, azon belül is elsősorban a sokszorosított grafika műfajaira. Ennek a hatásrendszernek a módszeres áttekintése a magyar irodalomtörténeti kutatás adóssága. Fontos feladatnak tekintettem továbbá az emblematika jelentéstani vizsgálatát. Ezen belül külön figyelmet fordítottam a forma szövegszervező szerkezeteire, indoklási stratégiáira és ábrázolási eszközeire (topikájára). Kíváncsi voltam arra is, hogy az európai tendenciák átvétele mellett vannak-e a forma történetének magyarországi sajátosságai, s megjelennek-e benne a nemzeti vonatkozások.

II.

Az aliciatói hagyományt követő, szorosabb értelemben vett emlékműkönyv típusától, melyben a meghatározó szövegszervező tényező az embléma vagy

emlémasorozat, célszerűnek látszott elkülöníteni az emblemikus nyomtatványok óriási területét, melybe a legkülönfélébb műfajú, emblemikus illusztrált munkák tartoznak. Az utóbbi csoportban nem a többé-kevésbé rendszeresen előforduló embléma határozza meg a művet, s mindig az adott műfajnak megfelelő, alárendelt szerepet tölt be. A két fő típus nem minden esetben válik el élesen egymástól, s a köztük lévő széles határterületen számos átmeneti forma található. A kifejezésformának ez az instrumentálizálódása és parazita viszonya más didaktikus műfajokhoz jelzi az emblémára sajátosan jellemző tartalmi és formai összetvő hiányát. Az önmaga által bemutatott és a közvetíteni kívánt normának vagy életbölcességnek megfelelően értelmezett tárgyát a világ, a mindennapi élet, a történelem, a biblia és a mitológia bármely tényéből és eseményéből merítheti, s alapvető vonása a formai körülhatárolatlanság.

A forrásanyag áttekintése érdekében összeállítottam a magyar vonatkozású emlékműkönyvek és emblemikus kiadványok jegyzékét. A "magyar vonatkozás" azt jelenti, hogy a nyomtatványok szerzője, fordítója vagy mecénása magyar volt, a képek vagy szövegek utalást tartalmaznak Magyarországra, illetőleg a kiadványok a történeti országhatárokon belül jelentek meg. Ezzel párhuzamosan történt a műfajok, kiadványtípusok és tematikus egységek emblematikához fűződő viszonyának feltárása. Ez azért fontos, mert az irodalmi emblematika műfaj-történeti és -elméleti kérdései részben tisztázatlanok, a műfajok és kiadványtípusok közti határok nem mindig húzhatók meg biztonsággal, s gyakran egyetlen kiadványon, tematikus egységen belül is további alformák, érintkezési pontok találhatók.

Ez a megközelítés tanulmányozhatóvá tette az eddig külön kezelt irodalmi hagyományok és műfajok összefüggéseit, az európai emblematika vándormotívumait és közvetítési folyamatait, valamint az idegen hatások befogadásának politikai, vallási, irodalmi és egyéb feltételeit. A feltárt forrásanyag, mely eddig nagyrészt ismeretlen volt, a reneszánsztól a felvilágosodásig, sőt egyes darabjaiban azon túl terjed, ami önmagában is mutatja a feladat nehézségét.

A kutatástörténet jelenlegi helyzetének fő sajátossága a különböző módszerek és megközelítésmódok egymásmellettsége. Világossá vált az is, hogy ma már nem elegendő a pusztán leíró megközelítés és a gyakran tisztázatlan szempontok alapján végzett bibliografizálás, s a legtöbb esetben igazolhatatlan az egyetlen jelentésszétrege

korlátozott értelmezés. Új hermeneutikai megközelítés vált szükségessé, miközben állandóan szem előtt kellett tartani, hogy az emblematika a vizsgált időszakban nemcsak tükrözője, hanem állandó alkotórésze is a kulturális és irodalmi fejlődésnek.

III.

A monográfia magyar viszonylatban először kísérel meg átfogó képet adni a reneszánsz és barokk irodalmi hagyomány egyik legnépszerűbb oktató-szimbolikus kifejezésformájáról. A téma jelentőségét az összehasonlító irodalomtörténet szempontjából elsősorban az adja, hogy az emblematika nem csupán összeurópai divatjelenség volt, hanem mint "egyetemes nyelv" segít meghatározni eddig homályban hagyott irodalmi folyamatokat, s hozzájárul a kultúra ismeretelméleti és jelölési szokásrendjének megértéséhez. Számos különböző szöveges és képi hagyományt gyűjtött egybe, s jelentősen hozzájárult az irodalmi és ikonográfiai konvencionizálódás folyamataihoz.

A magyarországi irodalmi emblematika története része az európai irodalom- és művelődéstörténetnek. A kutatás eredményeként pontosabban megválaszolhatók olyan kérdések, mint az emblematika szerepe az erkölcsstani, a didaktikus és az egyházi irodalom műfajaiban; a képek és szövegek hagyományozódásának, a képszöveg viszony változásának problémája; az alkalmazott emblematika előállításának, közvetítésének és használatának társadalmi, gazdasági és irodalmi feltételei; a különböző közönségrétegeknek szánt emblematiszta műfajok és kiadványok megjelenése, összetétele, változása és kapcsolathálózata; a szélesebb társadalmi csoportok felé irányuló emblémaközvetítés formái és fokozatai. Kirajzolódott a válasz arra a kérdésre is, hogy a szerzők milyen forrásokat használtak az emblémák készítésében, milyen a különböző nyelvű kiadványok aránya, s hogyan alakult a kapcsolat az érintkező műfajokkal. A forrásanyag lehetőséget adott antik, középkori és humanista szövegek, motívumok továbbélésének és a használat változásának vizsgálatára. Megközelíthetővé vált az adott korszak művészeti köznyelvét formáló speciális nyelv hatástörténetének a tanulmányozása, melynek során a közvetlen

átvételek és párhuzamok kimutatásán túl feltárult a hatás természete, mértéke, valamint a befogadás komplexebb és rejtettebb formája is.

Az értekezésben áttekintettem az irodalmi emblematika magyarországi és nemzetközi kutatástörténetét, megvizsgáltam a kifejezésforma irodalomelméletét és elterjedési csatornáit, létrehoztam a magyarországi forrásanyag tipológiáját, kiválasztott példákon elemeztem az embléma megjelenését a költészetben, a fejedelmi tükrök, az erkölcsstani és a dicsőítő irodalom, az iskoladráma, a prédikáció és a kegyességi próza műfajaiban, s kísérletet tettem egy emblematiszta freskóciklus retorikus koncepciójának és ikonográfiai programjának értelmezésére. Fő célom az volt, hogy rekonstruáljam a kifejezésforma sokféleségét, történeti meghatározottságát és átalakulását, s a formális leírás, egy ideáltipikus minta minden áron való követése, a formának egy meglévő műfaji rendszerbe való beillesztése vagy elképzelt központjának meghatározása helyett az irodalmi kontextusból való értelmezést, a történetileg, társadalmilag, formailag és funkcionálisan összetartozó forráscsoportok együttes kezelését részesítettem előnyben.

Igyekeztem szem előtt tartani az emblematika egész jelenségi körét, s meghatározni a különböző fejlődési tendenciák és felfogások egymáshoz való viszonyát. Célom volt, hogy bemutassam a kifejezésforma társadalmi, földrajzi, rendi, vallásosságtörténeti és más meghatározottságát, s a neolatin és a nemzeti nyelvű művek együttes elemzésével kijelöljem helyét a magyarországi reneszánsz és barokk irodalom történetében. Kutatásom középpontjában a kép és szöveg viszonya, kölcsönhatása állt, különös tekintettel a vizualitás, a képiség jelentőségére a korszak irodalmi gondolkodásának fogalomalkotásában. A modern irodalomtudomány módszereinek alkalmazása az emblematiszta új eredményeket hozott többek között a szövegelőállítás, közvetítés és befogadás kérdéseiben, a szimbólumok kulturális transzformációs folyamatainak nyomon követésében, s ma már nem vonható kétségbe, hogy az emblematika a reneszánsz és barokk irodalmi kultúra elválaszthatatlan része.

A XVII. század közepétől kezdve a nemzeti nyelvű munkák megjelenésével közel egy időben megfigyelhető az emblematika bizonyos mértékű népszerűsödése, melynek során a didaktikus szándék felerősödik, a képi összetevő szerepe csökken, a propaganda funkció előtérbe lép, a motívumkinccs összeszűkül, s az emblématervezők

invenciójának általános kifáradása jelentkezik. Ezzel párhuzamosan az emblematika — jórészt jezsuita közvetítéssel — az udvari kultúra mellett a szélesebb rétegekkel, így mindenekelőtt a nemesi és a polgári közönséggel is kapcsolatba kerül. A fejlődésnek ebben a szakaszában a kifejezésforma fontos közvetítő szerepet játszik a különböző műveltségű rétegek és csoportok között. Ebben a megvilágításban az emblematika magyarországi története úgy is értelmezhető, mint egy ábrázolási minta és a vele kapcsolatba került különféle hagyományos műveltségi elemek és irodalmi műfajok popularizálódásának a története. A magyar anyagban is megfigyelhető a forma nagyfokú mozgékonyasága, nyitottsága és affinitása más kifejezésformák, új tartalmi követelmények és technikák felé.

A popularizálódással párhuzamosan jelentkezik az embléma specializálódása, melynek során kialakulnak az emblematicus kiadványok döntően moralizáló, didaktikus és elsősorban vallási, kegyességi célt szolgáló két fő csoportjának különféle típusai. Az előbbi csoportba tartozó művek tágabb kontextusát az iskolai poétika- és retorikaoktatás, a klasszikus, humanista toposzok, közhely-, közmondás- és adagiumgyűjtemények alkotják, az utóbbi meghatározó elemei a keresztény meditáció, a bibliai exegézis és a szimbolikus teológia hagyománya, kiegészülve a képek, a "visibilitas" jezsuita retorikájával. A két fő csoport között gyakori a kölcsönhatás és a keveredés, s nagyszámú tematikus és szerkezeti változat jött létre. Az egymástól lényegében független darabokat tartalmazó, antológia jellegű humanista emblémáskönyveket követően a XVII. század első harmadában nálunk is megjelentek a tematikusan megkomponált sorozatok, melyekben az egyes embléma átfogó szerkezetbe kapcsolódik. A magyar anyagban is megtalálható az embléma irodalmi felhasználásának három fő típusa: 1. a szorosabb értelemben vett tiszta emblémáskönyvek, 2. az emblematicusan illusztrált könyvek, azaz az emblematicus nyomtatványok, 3. az emblematicus képet nyelvi képiséggel (pl. leírás, idézet) helyettesítő irodalmi szövegek. A XVIII. század közepétől a kifejezésforma fokozatosan kiüresedik, s a század végére lassan kiszorul az irodalmi fejlődésből.

A nemzetközi kontextust szem előtt tartva megállapítható, hogy az emblematicának nálunk nem voltak európai mércével mérhető elméletirői, noha az elméleti reflexió igénye folyamatosan jelen volt a művekben és az európai szerzők hatása is jól kimutatható. S bár az elmélet viszonylagos szegényessége a gyakorlat

figyelemre méltó gazdagságával párosult, Zsámboky János kivételével a formának Magyarországon nem voltak európai rangú művelői. Meghatározó vonás a recepció és a másod-, harmadvonalbeli szerzők aktivitása, s az embléma önmagáért való művelése háttérbe szorult a kifejezésforma különböző műfajokban való alkalmazásával szemben.

Az embléma Magyarországon sem vált világosan meghatározott irodalmi műfajjává. Sokkal inkább egy sajátos kifejezési formának és közvetítési folyamatnak nevezhető, melynek két fő része a hagyományos jelrendszerek felbontása és a konvencionális eszközök új összefüggésbe helyezése, új jelentéssel való felruházása. Ennek a fragmentációs, adaptációs és kontextualizációs folyamatnak fő célja az aktuális mondanivaló szolgálata, új asszociációk és olvasatok létrehozása. Történetileg nézve az embléma Magyarországon is átmeneti formának bizonyult a meghatározott jelentéssel rendelkező természetes jelek uralma és a nyelv modern koncepciójának kialakulása közti időszakban, melyben a jelölő és jelölt közti kapcsolat esetlegessé vált, s gyakorlatilag bármi lehetett bárminek az emblémája. Ebben az értelemben az embléma mintegy előkészítette a romantika metafora-koncepcióját, amely a jelölő és a jelölt közti szubjektív, személyes kapcsolatot állította előtérbe. A jelölő és a jelölt közti összefüggés esetlegessé válásával magyarázható az a nálunk is többször megfigyelhető jelenség, hogy a különféle emblémakompendiumok és ikonográfiai kézikönyvek nem feltétlenül mérvadóak az új embléma programok tervezésében. Fontos vonás, hogy a mitológiai témák és általában az antikvitás recepciója egészen a XVIII. század közepéig folyamatosan jelen van a magyarországi emblematicában, s a kifejezésforma nem elhanyagolható szerepet játszott az antik mitológia és irodalom elevenen tartásában.

Több új részlettel bővült a képen alapuló retorikai alakzatok kölcsönhatása, árnyaltabb lett a szerzői invenció fogalma, pontosabban értelmezhetővé váltak az emblémára vonatkozó kortárs elméleti megállapítások és lehetőség nyílt az emblémának egy kiterjedt műfaji rendszer részeként való meghatározására. A vizsgálat megerősítette a feltevést, hogy a kép-fogalom történeti jelentésrétegeinek és a képen alapuló szimbolikus kifejezésformáknak a kategorikus elkülönítése az irodalmi gyakorlat változatossága miatt adott ponton túl ugyanúgy csupán viszonylagos lehet, mint a modern irodalomtudományi fogalomhasználat képre,

allegóriára, szimbólumra stb. vonatkozó definíciós kísérletei. Az emblémát is magába foglaló jelképek helye a reneszánsz poétikákban az epigramma, a XVII. századi poétikákban az alkalmi költemény. Ez utóbbiak többnyire elmoszák a különbséget a valóság képi értelmezése és a valóság mint nyelvi értelmezés kiindulópontja között. Az embléma ekkor a retorikai hasonlatokkal együtt az argumentációs szférához tartozik, s nem közvetít speciális világértelmezést. A különböző műfajokban rendszerint jelzi az adott mű és műfaj célját, s adatokkal szolgál magának az emblémának a szerepéről. Ez a szerepkör leginkább a retorikai hasonlatéhoz mérhető, amennyiben az embléma leggyakrabban díszít, érvel, megvilágít, élénkít, bővít és variál, ráirányítja a figyelmet az adott témára és segíti a szándékolt olvasat szervezését. A XVII. század végi retorikákban megkezdődik a jelképek kizárása a bizonyító és magyarázó érvek közül. Az embléma és a hasonlat közös eleme a jelentésátvitel, a translatio, ami szoros kapcsolatban áll a reneszánsz és barokk retorika metaforikus rendszereivel. Ebben az összefüggésben külön kell utalni a magyar anyagban is jelentős szerepet játszó jezsuita retorikai hagyományra, melyben kezdettől fogva jelen van az ekphrastikus kifejezőmód és a metafora retorikai szerepének hangsúlyozása, illetőleg az argutia és a simplicitas kettős követelménye.

Az illusztrált szimbolikus irodalom körébe tartozó emblematika legfontosabb funkciója különböző cselekvési normák topikus bemutatása és indoklása. Külföldi kortársaikhoz hasonlóan a magyarországi emblémaszerzők is túlnyomórészt már meglevő képi és szöveges formulákat, kompozíciós és szövegszervező mintákat használtak a figyelem- és gondolatirányítás, illetőleg a tudásközvetítés eszközeül, a háttérben gyakran komplex mondanivalóval. A bemutatott példákön láthatóvá vált a folyamat, melynek során az embléma behatolt különféle műfajokba és szövegtípusokba, miközben sorozatos alakváltozásokon ment át, amelyek szorosan összekapcsolódtak a funkció módosulásával. Az alakváltozások egyrészt tükrözik a befogadó műfajok és szövegtípusok sajátosságait, másrészt ezek a sajátosságok jelentik azt a mozgásteret, amit a szerzők saját szándékaik megvalósítására fordítottak anélkül, hogy szakítottak volna a hagyománnyal. Miközben egyre újabb műfajokban és szövegtípusokban alkalmazták az emblematikát, maguk is értelmezési tereket hoztak létre, amelyek lehetőséget adtak személyes, felekezeti, rendi, politikai

stb. érdekek kifejezésére. A magyarországi szerzők különösen gyakran használták az emblémát a *genus demonstrativum* körébe tartozó és ezzel nagymértékben a jelenre vonatkozó aktuális műfajokban és szövegtípusokban, melyekkel az emblémának keletkezésekor nem volt kapcsolata.

IV.

Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon. 1564-1796. Magyar Könyvszemle 111 (1995) 141-163. (Tüskés Gáborral)

A jezsuita emblémaelmélet humanista kapcsolatai. Irodalomtörténeti Közlemények 99 (1995) 599-615.

Toward a Corpus of the Hungarian Emblem Tradition. Literary Emblematics Emblem-reception in Hungary 1564-1796. = European Iconography East and West. Selected Papers of the Szeged International Conference June 9-12, 1993. Ed. by György E. Szőnyi. Leiden – New York – Köln 1996. E. J. Brill. (Symbola et Emblemata VII.) 190-208. (Tüskés Gáborral)

Sources of the Teaching of Emblematics in the Jesuit Colleges in Hungary. = Fourth International Emblem Conference. K. U. Leuven, 18-23 August 1996. Abstracts. Leuven 1996. K. U. Leuven. 98-99. (Tüskés Gáborral)

Emblémaelméletek Magyarországon a XVI-XVIII. században. = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon. Szerk. Jankovits László, Kecskeméti Gábor. Pécs 1996. Janus Pannonius Tudományegyetem. 171-187. (Tüskés Gáborral)

"Abgetrocknete Thränen". A pócsi Mária ikon bécsi kultuszának elemei 1698-ban. = Máriapócs 1696 – Nyíregyháza 1996. Történelmi konferencia a Máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára. 1996. november 4-6. Szerk. Ivancsó István. Nyíregyháza 1996. Görög Katolikus Hittudományi Főiskola. 61-77.

Jezsuita szentek emblematikus életrajzai. Magyar Könyvszemle 112 (1996) 23-40.
(Tüskés Gáborral)

Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio versében.
Irodalomtörténeti Közlemények 101 (1997) 470-507.

Emblematische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jahrhundert. Archiv für
Kulturgeschichte 80 (1998) 105-142. (Tüskés Gáborral)

"Abgetrocknete Thränen". Emblematische Elemente in der Wiener Verehrung des
marianischen Gnadenbildes von Pötsch im Jahre 1698. Bayerisches Jahrbuch für
Volkskunde 1998. 93-104.

Cross-Cultural Texts and Pictures: The Emblematic Paradigm. = From Academic Art
to Popular Pictures. Transformations in the World of Representations. Voss. The 5th
International S.I.E.F.-Conference on Pictures. Voss, Hordaland, Norway 16-21
September 1995. Bergen 1998. (Megjelenés alatt)

Literary Emblematics and Emblem Reception in Hungary. Leiden 1999. E. J. Brill
(Symbola et Emblemata) (Előkészületben)